

УДК 631.61
© 2013

О.А. ДЕМИДОВ,
кандидат
сільськогосподарських наук

Департамент землеробства
Міністерства аграрної політики
та продовольства України, м. Київ

ФОРМУВАННЯ ОСМОТИЧНОГО
ТИСКУ ҐРУНТОВОГО
РОЗЧИНУ ТЕХНОЗЕМІВ
ЗАЛЕЖНО ВІД ВОЛОГОСТІ НА
ДІЛЯНКАХ РЕКУЛЬТИВАЦІЇ
ОРДЖОНІКІДЗЕВСЬКОГО ҐЗК

Запропоновано розрахунки осмотичного тиску для опису процесів у ґрунтовому розчині літоземів та педоземів ділянок рекультивациї Орджонікідзевського ҐЗК. Наводяться результати порівняльного аналізу модельних розрізів з профілем староорних земель.

Ґрунтовий розчин має вагоме значення в генезисі ґрунтів і їх родючості. Він бере участь у процесах перетворення (руйнування й синтезу) мінеральних й органічних з'єднань. У складі ґрунтового розчину по профілю ґрунтів переміщуються різноманітні продукти ґрунтоутворення. Винятково велика роль ґрунтового розчину в живленні рослин. Тому важливо знати його склад та властивості [5].

Вміст вологи в ґрунтах і кількість ґрунтового розчину можуть коливатися в дуже широких межах: від десятків відсотків, коли вода займає практично всі порожнини ґрунту, і до часток відсотка, якщо в ґрунті перебуває лише адсорбована вода. Фізично міцнозв'язана вода (гігроскопічна й частково нерозчинний об'єм ґрунтової води, тому вона не входить до складу ґрунтового розчину як такого. Не встигають стати специфічним ґрунтовим розчином і гравітаційні води, що швидко просочуються через ґрунтові горизонти по великих тріщинах і ходах коренів. Найбільш істотним джерелом утворення ґрунтових розчинів є атмосферні опади. Ґрунтовий розчин включає всі форми капілярної, відносно міцнозв'язаної води ґрунту, інші її категорії та утворюється в результаті взаємодії води, що надходить у ґрунт, з його твердою фазою й розчиненням деяких органічних і мінеральних речовин та їхніх похідних.

В.І. Вернадський вважав ґрунтовий розчин однією з найважливіших категорій при-

родних вод, "основним субстратом життя", "основним елементом механізму біосфери". Згідно зі загальноприйнятими переконаннями, опис процесів у ґрунтовому розчині є одним з найбільш складних завдань у ґрунтознавстві [1, 2].

Інформації про стан ґрунтових розчинів для рекультивованих земель у наукових літературних джерелах на сьогодні обмаль. Тому поглибити вивчення осмотичного тиску від зволоження й стало **метою наших досліджень**.

Метою пропонованих розрахунків і оцінок є використання результатів, отриманих при аналізі водних витяжок, для обчислення осмотичного тиску, який розвивається в ґрунтовому розчині за різного зволоження і температур у горизонтних модельних розрізах, порівняно з еталонною системою. При цьому, передусім, слід враховувати результати розподілу шпаруватості в екосистемах, що розглядаються, а також перерозподіл об'ємних співвідношень у водних витяжках і реальних об'ємів ґрунтового розчину в досліджуваних горизонтних розрізах. На додаток відзначимо, що пропонований підхід лежить дещо в іншій площині, ніж загальноприйняті методи оцінки ступеня засолення за величиною сухого залишку та інші трактування видів катіонного або аніонного засолення залежно від переважання якогось з іонів у розчині водної витяжки. Традиційні оцінки наведено паралельно основному викладенню матеріалу.

Для розуміння розрахунків стисло наведемо теоретичні основи.

Термодинамічний потенціал розчину (опускаючи попередні твердження) описується виразом [4]

$$\Phi(P, T, N) = \mu_0 N + Tn \ln \frac{n}{eN} + n\Psi(P, T), \quad (1)$$

де $\Phi(P, T, N)$ – термодинамічний потенціал (потенціал Гіббса) розчину в цілому (для спрощення розглядаємо одну розчинену речовину);

μ_0 – хімічний потенціал розчинення води, що не містить розчиненої речовини;

N – кількість молекул розчинника, моль;

n – кількість молекул розчиненої речовини, моль;

$\Psi(P, T)$ – функція, що визначається розчиною речовиною;

P – тиск, Па;

T – температура, що має термодинамічну розмірність, Дж/моль;

e – основа натурального логарифма.

Особливо наголосимо, що наявність $\psi(P, T)$ свідчить про значне поширення поняття активності розчиненої речовини, яка пропорційна його концентрації. Деякі дослідники для поняття хімічного потенціалу розчиненої речовини використовують формулу [2, 3]:

$$\mu_i = \mu_0 + RT \ln \gamma C, \quad (2)$$

де T – температура за Кельвіном, Дж/моль;

R – універсальна постійна;

$R = 8,31$ Дж/моль;

C – концентрація розчиненої речовини, %;

γ – коефіцієнт активності.

Це уявлення легко реалізується з рівняння (1), що має більш фундаментальну теоретичну основу,

$$\mu_1 = \frac{\partial \Psi(P, T, N)}{\partial n} = T \ln \frac{n}{N} + \Psi(R, T). \quad (3)$$

Оскільки $n/N = C$ – концентрація розчину, то $\Psi(P, T)$ можна представити як $T \ln \psi(P)$, де $\psi \approx \psi(P)$. Враховуючи, що перерахунок температури з розмірності градусів за шкалою Кельвіна в енергетичні (термодинамічні) одиниці здійснюється множенням на R з рівняння (3), отримаємо $\mu_i = \mu_0 + RT \ln \gamma C$. Результат співпадає з уявленням дослідників [2, 3]. Ще раз підкреслимо, що рівняння (3) є

більш глибоким і теоретично обґрунтованим за своїм змістом.

Для характеристики розчинника (води ґрунтового розчину) виразимо його хімічний потенціал як

$$\mu = \frac{\partial \Psi(P, T, N)}{\partial N} = \mu_0 - T \frac{n}{N} = \mu_0 - TC. \quad (4)$$

І хоча вираз для осмотичного тиску загальновідомий, але, з огляду на специфіку використаної розмірності і на контекст теоретичної спрямованості цього викладення [4], вважаємо доречним навести зміст цього виразу, оскільки надалі вводиться поправка, пов'язана з поняттям іонної сили [2, 3]. До того ж катіони і аніони в розчині мають позитивний або негативний електричний заряд, кратний елементарному заряду.

Феномен осмотичного тиску припускає наявність напівпроникної мембрани – непроникної або погано проникної (процес повільно розвивається в часі) для розчиненої речовини. Наявність цієї мембрани можна екстраполювати на клітинні мембрани кореневої системи або на засоби виміру осмотичного тиску ґрунтового розчину, невід'ємною частиною яких є напівпроникна мембрана. Термін всисна сила введений Корнфілдом у далекому 1937 році (см вод. ст.; Па). Виразити всисну силу зручно у формі десяткових логарифмів рF (аналогічно рН). Далі Корнфілд встановив відповідність основних ґрунтово-гідрологічних констант певним значенням рF (Па):

MG – максимальна гігроскопічна волога; 6,5–9,0;

BZ – вологість стійкого в'янення; 6,0–6,2;

BKP – вологість розриву капілярних зв'язків; 5,0–6,0;

NB – найменша вологоємність (капілярно-підвішена вода); 4,7–4,0;

GB – гравітаційна волога; 3,75.

Оскільки всисна сила ґрунту формується не лише осмотичною компонентою, а й матричною (поверхневі сили взаємодії гранулометричного складу твердої фази), значення розрахункових осмотичних компонент мають бути меншими за наведені Корнфілдом, але відповідати порядку величин.

В основу виведення рівняння осмотичного тиску покладена умова рівності хімічного потенціалу розчинника по обидві сторони мембрани,

$$\mu(P_0, T) - C_1 T = \mu(P_1, T) - C_2 T; \quad P_1 > P_0. \quad (5)$$

За умови тиску рівняння (5) при розкладанні в ряд до першого порядку можна представити у вигляді

$$\mu(P_0, T) - C_1 T = \mu(P_0, T) + \frac{\partial \mu(P, T)}{\partial P} \cdot \Delta P - C_2 T. \quad (6)$$

Похідна хімічного потенціалу по тиску є об'єм на одну молекулу розчинника і за умови $C_2 \gg C_1$ (як правило, дотримується завжди) з рівняння (6) можна записати, що

$$\frac{C_2}{\delta} T = \Delta P = \frac{n}{N\delta} T; \quad (7)$$

де δ – об'ємне представлення однієї молекули розчинника;

V – об'єм розчину; $V = N\delta$.

Вираз (7) є одним з двох складових рівняння для розрахунку осмотичного тиску. Іншою складовою є поправка на електростатичні властивості катіонів і аніонів, тобто на іонну силу розчину. Оцінку цієї поправки, що враховує вплив змін в об'ємі розчину і температури, проводили з використанням формалізму Дебая-Хюккеля [2]. Д.С. Орлов також використовує цей формалізм у відредагованому вигляді як напівемпіричне рівняння визначення активності іонів [2, 3]. У цьому дослідженні була зроблена спроба теоретичного розрахунку поправки відповідно до методології, запропонованої Л.Д. Ландау зі співавторами [4].

Основною умовою прийнятності запропонованого підходу до розрахунку осмотичного тиску є потреба у використанні співвідношення потенційної енергії кулонівської взаємодії заряджених іонів та кінетичної енергії їх хаотичного руху, тобто

$$\frac{Z^2 e^2}{r} \ll T, \quad (8)$$

де Z – усереднена валентність іонів;

e – елементарний заряд (заряд електрона);

r – відстань між іонами.

Оскільки виконується співвідношення

$r \approx n^{-1/3}$, де n – концентрація іонів у розчині, а $T \sim 293$ Дж/моль при температурі ~ 20 °С, відстань між іонами (у межах варіабельності розчинів водних витяжок) відповідає $\sim 10^{-9}$ м, що цілком дозволяє зменшити об'єм розчину в сто разів ($\sim 10^{-7}$ м) при збереженні допустимості використаного формалізму.

Розчин в цілому електронейтральний, що формалізується співвідношенням

$$\sum_a Z_a n_{a0} = 0, \quad (9)$$

де Z_a – валентність (позитивна або негативна) a -го іона;

n_{a0} – щільність розподілу a -го іона в цілому за усім об'ємом розчину.

Енергію взаємодії між іонами треба розглядати як деяку кореляційну функцію

$$E_{кор} = V \frac{1}{2} \sum_a e Z_a n_{a0} \Phi_a$$

від взаємних розташувань іонів, бо розчин у цілому електронейтральний, тобто в утворенні іонної хмари, що підкоряється закону розподілу Больцмана,

$$n_a = n_{a0} e^{-\frac{Z_a e \Phi_a}{T}}, \quad (10)$$

де n_{a0} – інтегральний за усім об'ємом розчину розподіл іона виду a ;

n_a – розподіл у полі радіальної симетрії (іонної хмари).

Φ_a – потенціал електричного поля, діючий на іон.

Рівняння Пуассона для даного випадку має вигляд

$$\Delta \Phi = -4\pi e \sum_a Z_a n_a. \quad (11)$$

Розкладаючи в ряд до першого порядку вираз (10) і враховуючи рівняння (9), з формули (11) отримуємо, що

$$\Delta \Phi - x_2 \Phi = 0; \quad x^2 = \frac{4\pi e^2}{T} \sum_a Z_a^2 n_{a0}$$

$$\Phi = const \frac{e^{-xr}}{r} = Z_a e \frac{e^{-xr}}{r}, \quad (12)$$

де r – відстань від центра поля (в іонній хмарі) до a -го іона.

Розкладаючи рівняння (12) в ряд до першого члена, отримуємо, що

$$\varphi = \frac{Z_a e}{r} - e Z_a x,$$

де перший член являє собою кулонівське поле саме цього іона. Другий же член є потенціалом, який створюється усіма іншими іонами хмари і має бути використаним у виразі, що описує енергію кореляційної взаємодії,

$$E_{кор} = V \frac{1}{2} \sum_a e Z_a n_a \varphi_a = -V e^3 \sqrt{\frac{\pi}{T}} \left(\sum_a n_a Z_a^2 \right)^{3/2}. \quad (13)$$

Якщо ввести у формулу (13) повне число різних іонів $N_a = n_a \cdot V$, то енергію кореляційних зв'язків, що ослабляє осмотичну компоненту, можна записати в такий спосіб:

$$E_{кор} = -e^3 \sqrt{\frac{\pi}{TV}} \left(\sum_a N_a Z_a^2 \right)^{3/2}.$$

Використовуючи співвідношення

$$\frac{F}{T^2} = -\frac{\partial}{\partial T} \cdot \frac{F}{T}, \quad \text{розраховуємо відповідну}$$

поправку до вільної енергії:

$$F = F_{oc} - \frac{2}{3} e^3 \sqrt{\frac{\pi}{VT}} \left(\sum_a N_a Z_a^2 \right)^{3/2}. \quad (14)$$

Щоб урахувати середовище (вода), в якому відбувається електрична взаємодія, необхідно додати у вираз (14) значення діелектричної постійної (ϵ) води. І оскільки елементарний заряд тут має ступінь третій, то і вираз поправки необхідно розділити на значення діелектричної проникності ϵ в третьому ступеню. Далі, враховуючи теорему про малі добавки, вираз для потенціалу Гіббса розчину в цілому, з урахуванням осмотичної компоненти, матиме вигляд:

$$\Phi = N \mu_0 + \sum_a \left(n_a T \ln \frac{n_a}{e T} + n_a \Psi_a \right) - \quad (15)$$

$$\frac{2e^3}{3\epsilon^3} \left(\frac{\pi}{\delta T} \right)^{1/2} N \left[\frac{\sum_a n_a Z_a^2}{N} \right]^{3/2}.$$

Для обчислення осмотичного тиску потрібно визначити хімічний потенціал розчинника

$$\mu = \frac{\partial \Phi}{\partial N} = \mu_0 \frac{T}{N} \sum_a n_a + \frac{e^3}{3\epsilon^3} \left(\frac{\pi}{\delta T} \right)^{1/2} \left(\frac{\sum_a n_a Z_a^2}{N} \right)^{3/2}. \quad (16)$$

Аналогічно тому, як це було зроблено суто для осмотичної компоненти, з рівняння (16) розрахуємо осмотичний тиск (на межі з чистим розчинником)

$$\Delta P = \frac{T}{V} \sum_a n_a - \frac{e^3}{3\epsilon^3} \left(\frac{\pi}{T} \right)^{1/2} \left(\frac{\sum_a n_a Z_a^2}{V} \right)^{3/2}. \quad (17)$$

Оскільки виведення електрохімічних поправок виконано в системі розмірностей СГСЕ, спеціально розробленої для опису електричних явищ, то необхідно в кінцевих розрахунках виразити тиск у Паскалях (система СИ). Через те, що формалізм Ландау зорієнтований на інтерпретацію значень хімічного потенціалу, як потенціалу Гіббса, з розрахунку на одну молекулу, а не на один моль, то в розрахунках розмірності і порядку величин (17) необхідно використовувати константу Больцмана $k = 1,38 \cdot 10^{-23}$ Дж/град (Кельвіна) замість універсальної газової постійної $R = 8,31$ Дж/моль·град (Кельвіна). До рівняння (17) входить значення елементарного заряду (e) третього ступеня, що значно ускладнює впорядкування розмірності фізичних величин. Якщо використовувати визначення одиничного електричного заряду в системі СГСЕ, як силу в одну дину, що створюється взаємодією двох однакових зарядів на відстані одного сантиметра, і значення елементарного заряду, як $4,8 \cdot 10^{-10}$ одиниць СГСЕ, то це дозволить теоретично розрахувати осмотичний тиск у системних одиницях СИ, використовуючи отримані в експерименті значення молярних концентрацій водних витяжок:

$$1. \text{ Для першого члена в рівнянні (17) розмірність представимо у вигляді } \frac{T}{V} \sum_a n_a = K \cdot 1,38 \cdot 10^{-23} \cdot \frac{H \cdot m}{K} \cdot \frac{1}{m^3} \cdot 10^{-3} \times \\ \times \frac{6,02 \cdot 10^{23}}{m^2} = 8,31 \cdot \frac{H}{m^2} ( ).$$

Тобто перший член виразу необхідно розрахувати як

$$T / V \cdot 8,31 \text{ Н/м}^2,$$

де H – сила, Н;

V – об'єм розчину, м³;

T – у градусах за Кельвіном;

$6,02 \cdot 10^{23}$ – число Авогадро;

$1,38 \cdot 10^{-23}$ Дж/град – константа Больцмана;

10^{-3} моль – відбиває сумарну кількість мілімолей в розчині водної витяжки.

2. Другий член, який є поправкою на електрохімічну взаємодію, для зручності перепишемо у вигляді

$$\frac{e^3}{3E^3} \left(\frac{\pi e^2}{T} \right)^{1/2} \left(\frac{\sum n_a Z_a^2}{V} \right)^{3/2}.$$

Тоді для розмірності необхідно записати, що

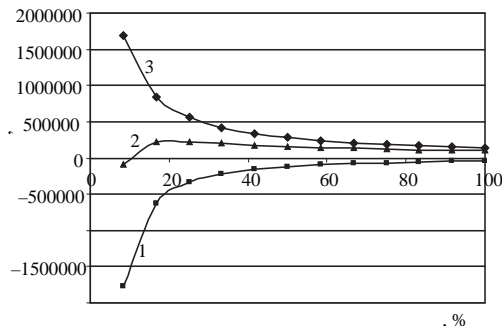
$$\frac{(4,8)^2 \cdot 10^{-20} \cdot 2 \cdot 10^{-5} \cdot 10^{-4}}{3 \cdot (31)^3} \times \left(\frac{3,14 \cdot (4,8)^2 \cdot 10^{-20} \cdot 2 \cdot 10^{-5} \cdot 10^{-4}}{1,38 \cdot 10^{-23} \frac{H}{K} \cdot K} \right)^{1/2} \times \left(\frac{10^{-3} \cdot 6,02 \cdot 10^{23}}{3} \right)^{3/2}.$$

Наприклад, для температури 20 °С (293 К) і об'єму витяжки 150 см³ ($1,5 \cdot 10^{-4}$ м³) сумарного молярного вмісту іонів і катіонів 0,7 ммоль/л з урахуванням валентності Z^2 ця поправка становить 964 Н/м².

Щоб оцінити ті значення осмотичного тиску, які розвиваються в ґрунтовому розчині, необхідно трансформувати об'єми водної витяжки (150 см³) в об'єми ґрунтового розчину. Якщо значення шпаруватості у верхньому горизонті еталонного розрізу становить 35 %, а об'єм навішування 30 г сухого ґрунту, то необхідно сумарні молі катіонів і аніонів водної витяжки співвіднести до об'єму: $150 \cdot 0,2 \cdot 0,35 = 10,5$ см³ (за повної вологоємності).

На рис. 1 наведено результати використаного модельного розрахунку значень осмотичного тиску в ґрунтовому розчині верхнього горизонту еталонного розрізу залежно від вологонасичення (% від повної вологоємності, включаючи і гравітаційну вологу).

На рис. 2 представлена залежність рF по-

Рис. 1. Залежність складових компонент осмотичного тиску в ґрунтовому розчині від вологості:

1 – негативна поправка на електрохімічну взаємодію іонів; 2 – сумарна складова; 3 – компонента позитивної складової

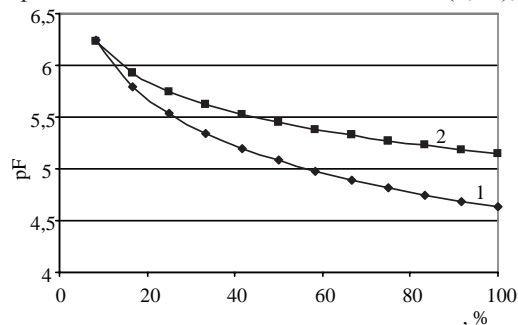
зитивної і негативної (за абсолютною величиною) компонент виразу (17) від вологості ґрунту.

Наведений приклад дозволяє зробити ряд висновків:

1. Електрохімічна складова істотно знижує значення осмотичного тиску порівняно з випадком розчинення електронейтральних часток (від 30 % за 100%-вої вологості до 75 % за 17%-вої).

2. Розчин при значенні 8 % від повної вологоємності припиняє існування як такий (рис. 1). Відбувається утворення нової фази.

3. Максимальне значення рF, яке розвивається в ґрунтовому розчині, досягається при 20–25 % від повної вологоємності (5,33),

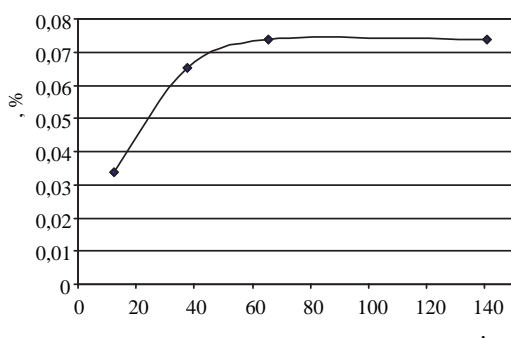

Рис. 2. Залежність рF складових компонент осмотичного тиску від вологості ґрунту: 1 – негативна поправка на електричну взаємодію заряджених іонів (за абсолютною величиною); 2 – позитивна компонента

що відповідає всисній силі, за класифікацією Корнфілда, в інтервалі значень вологості розриву капілярних (ВРК) зв'язків. Якщо врахувати, що вологість розриву капілярних зв'язків відповідає 60–70 % від найменшої польової вологоємності (НВ), яка становить 50 % від повної вологоємності (ПВ), то отримані нами оцінки для 20–25 % від ПВ цілком задовільні. Подальший приріст всисної сили в ґрунті, у разі зниження вологості до значень вологості стійкого в'янення (pF 6,0–6,2) і тим більше до значень максимальної гігроскопічної вологи (pF 6,5–9,0), безумовно відбувається тільки за рахунок матричного потенціалу ґрунту. У цьому переконуємося (рис. 1), коли зі зниженням вологості до 20 % від ПВ змінюється фазовий стан води, що у свою чергу пов'язано з проявом матричної взаємодії на поверхнях розділу складових твердої фази ґрунту і органо-мінеральних комплексів.

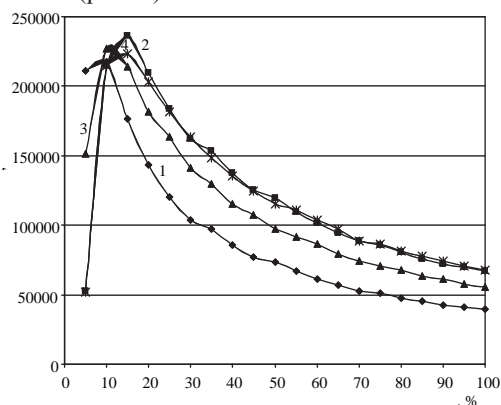
Спираючись на викладене щодо математичних модельних уявлень, проведено порівняльний аналіз ґрунтових розрізів і еталонної ґрунтової структури. Оскільки об'єм інформації щодо порівняльного аналізу формування осмотичної компоненти у відповідних горизонтах еталонного розрізу та модельних систем надмірно великий, детальне обговорення наведено тільки для модельного розрізу – на насипці суглинків. Порівняльні значення осмотичного тиску в інших модельних системах представлено у висновках.

Еталонний ґрунтовий розріз (староорні землі). Значення сухого залишку у відсотко-

Рис. 3. Залежність відсоткового співвідношення сухого залишку водного витягу від глибини горизонту еталонного розрізу.

вому вираженні залежно від глибини відповідного горизонту не перевищують 0,075 %, що свідчить про відсутність засолення (рис. 3). Водночас у верхньому горизонті спостерігається тенденція до хлоридно-сульфатного засолення, порогова величина слабкої міри якого починається з 0,05 %, що в цілому вище отриманих значень (0,03 %). У нижніх горизонтах спостерігається тенденція до хлоридно-содового типу, порогова величина слабого рівня засолення починається з 0,1 %, що також вище спостережуваних величин (0,07 %) – таблиця. Отримані розрахункові значення всисної сили, сформованої осмотичною компонентою розчинних у ґрунтовому розчині аніонів і катіонів водної витяжки еталонного розрізу (на 100 г ґрунту), узяті за основу порівняльного аналізу модельних систем (рис. 4).

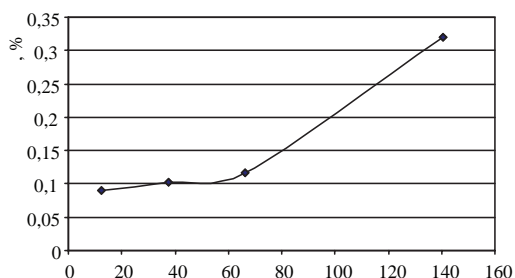
Рис. 4. Залежність осмотичного тиску від вологості в горизонтах еталонного розрізу: 1 – 0–25 см; 2 – 25–50 см; 3 – 50–80 см; 4 – 80–200 см

Модельний розріз на насипці лесоподібних суглинків. У таблиці наведено результати аналізу водних витяжок проб ґрунту, відібраних у горизонтах, просторово-сумісних з горизонтами еталонного розрізу: 0–25; 25–50; 50–80; 80–200 см. Значення, інтегровані в той або інший розріз, отримано усереднюванням результатів вимірів тих проб ґрунту, які були відібрані у відповідному горизонті.

У верхньому горизонті 0–25 см відзначається тенденція сульфатно-содового засолення, яке нижче за значення слабого засолення (0,09 %) – рис. 5. У другому і третьому гори-

Результати аналізу водної витяжки технозему на 100 г ґрунту

Горизонт відбору, см	Шпарува- тість, %	Сухий за- лишок, %	HCO ₃ ⁻		Cl ⁻	SO ₄ ²⁻		Ca ²⁺		Mg ²⁺		Na ⁺		K ⁺		
			моль- екв.	%		моль- екв.	%	моль- екв.	%	моль- екв.	%	моль- екв.	%	моль- екв.	%	
Еталонний розріз																
0-12	35	0,034	0,20	0,012	0,15	0,005	0,12	0,006	0,25	0,005	0,12	0,001	0,08	0,002	0,01	0,001
12-37	34	0,065	0,60	0,037	0,15	0,005	0,09	0,004	0,50	0,010	0,25	0,003	0,08	0,002	0,01	0,000
37-66	50	0,073	0,65	0,040	0,20	0,007	0,12	0,006	0,50	0,010	0,38	0,005	0,08	0,002	0,01	0,000
66-140	40	0,074	0,65	0,040	0,15	0,005	0,16	0,008	0,50	0,010	0,38	0,005	0,07	0,002	0,01	0,000
Модельний розріз на червоно-бурих глинах																
0-25	43	0,065	0,51	0,031	0,19	0,007	0,17	0,008	0,48	0,009	0,25	0,003	0,08	0,002	0,040	0,001
25-50	44	0,066	0,52	0,032	0,15	0,005	0,18	0,009	0,47	0,009	0,25	0,003	0,10	0,002	0,018	0,001
50-80	42	0,069	0,53	0,032	0,16	0,006	0,22	0,010	0,45	0,009	0,27	0,003	0,18	0,004	0,011	0,001
80-200	41	0,110	0,57	0,035	0,19	0,007	0,69	0,033	0,53	0,011	0,32	0,004	0,58	0,013	0,010	0,001
Модельний розріз на сіро-зелених глинах																
0-25	34	0,16	0,54	0,033	0,18	0,006	1,57	0,075	1,30	0,026	0,78	0,009	0,09	0,021	0,12	0,004
25-50	44	0,30	0,48	0,029	0,20	0,007	3,70	0,177	2,59	0,051	1,54	0,019	0,16	0,004	0,09	0,003
50-80	42	0,40	0,45	0,018	0,24	0,009	5,22	0,251	3,27	0,065	2,15	0,026	0,39	0,009	0,10	0,004
80-200	44	0,90	0,35	0,020	0,30	0,010	12,38	0,594	6,88	0,142	4,62	0,065	1,42	0,035	0,11	0,004
Модельний розріз на лесоподібних суглинках																
0-25	53	0,090	0,62	0,038	0,20	0,007	0,36	0,017	0,65	0,013	0,28	0,003	0,09	0,002	0,16	0,006
25-50	51	0,103	0,61	0,037	0,23	0,008	0,51	0,024	0,71	0,014	0,37	0,004	0,12	0,003	0,15	0,006
50-80	44	0,117	0,59	0,035	0,27	0,009	0,78	0,037	0,90	0,018	0,39	0,005	0,21	0,005	0,14	0,006
80-200	43	0,321	0,55	0,034	0,40	0,014	3,47	0,167	1,44	0,029	0,67	0,081	2,47	0,05	0,11	0,004
Модельний розріз на педоземів																
0-25	41	0,067	0,53	0,033	0,16	0,006	0,20	0,010	0,47	0,009	0,28	0,003	0,09	0,002	0,05	0,002
25-50	33	0,091	0,49	0,030	0,26	0,009	0,46	0,022	0,59	0,012	0,45	0,005	0,14	0,003	0,02	0,001
50-80	32	0,134	0,48	0,029	0,42	0,015	1,06	0,051	0,65	0,013	0,60	0,007	0,69	0,010	0,02	0,001
80-200	37	0,270	0,46	0,028	0,90	0,032	2,69	0,120	1,05	0,021	1,00	0,012	1,97	0,045	0,02	0,001
Модельний розріз педозему на тіцаному прошарку																
0-25	31	0,07	0,56	0,034	0,14	0,005	0,28	0,013	0,55	0,011	0,28	0,003	0,10	0,002	0,05	0,001
25-50	36	0,08	0,54	0,033	0,14	0,005	0,35	0,017	0,57	0,011	0,31	0,004	0,13	0,003	0,02	0,001
50-80	42	0,11	0,54	0,033	0,13	0,005	0,805	0,038	0,63	0,013	0,48	0,006	0,35	0,008	0,01	0,001
80-200	31	0,19	0,53	0,032	0,10	0,004	2,05	0,098	0,88	0,018	0,91	0,011	0,88	0,020	0,01	0,001

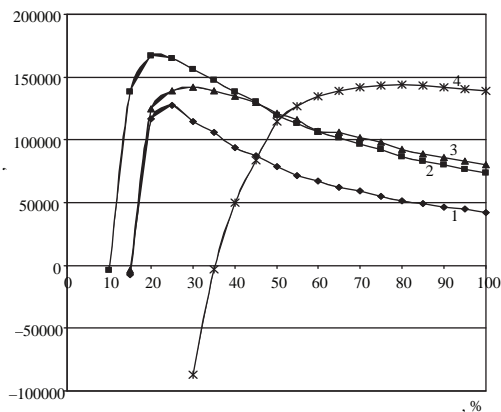

Рис. 5. Залежність відсоткового співвідношення сухого залишку водної витяжки від глибини горизонту розрізу на лесоподібних суглинках

зонтах відмічено хлоридно-содове засолення слабкого рівня (0,10–0,12 %). У горизонті 80–200 см спостерігається сульфатне засолення слабкого рівня (0,32 %).

На рис. 6 представлена залежність значень осмотичного тиску, який формується в ґрунтовому розчині відповідних горизонтів модельного розрізу лесоподібних суглинків, від вологості. Відзначаються відмінності порівняно з еталонним розрізом, особливо в нижніх горизонтах.

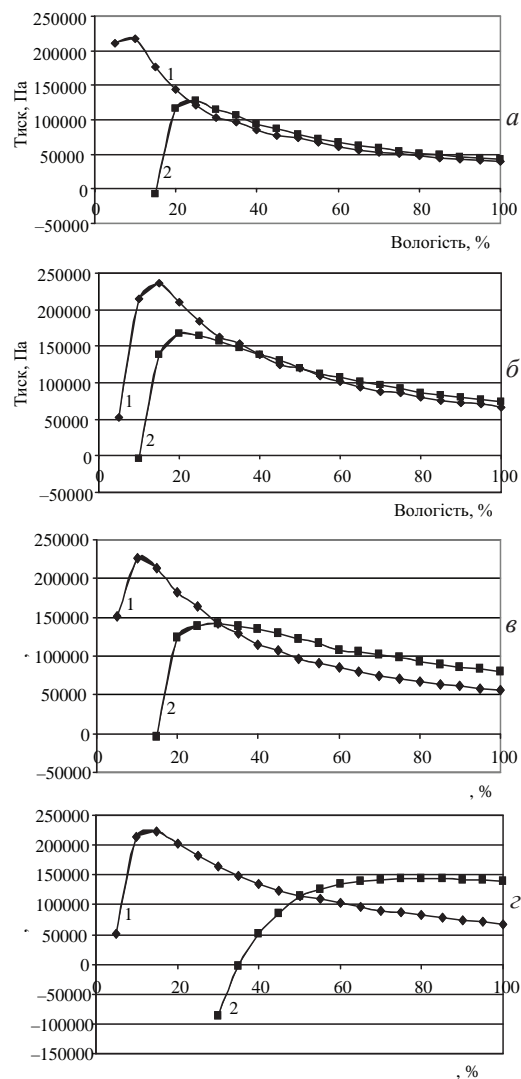
Значення осмотичного тиску, що формується в ґрунтовому розчині верхніх горизонтів лесоподібних суглинків, близькі до значень еталонного розчину, особливо в області достатньої вологості (50–100 %) – рис. 7. Це підтверджує деяку схожість ґрунтових роз-

Рис. 6. Залежність осмотичного тиску від вологості у горизонтах розрізу на лесоподібних суглинках: 1 – 0–25 см; 2 – 25–50 см; 3 – 50–80 см; 4 – 80–200 см

чинів як термодинамічних систем.

У горизонті 50–80 см вологість не нижче 40 % від повної вологоємності, значення осмотичного тиску також близькі – відмінності складають не більше 40 %. Того ж часу спостерігаються відмінності в області з низьким відсотковим вмістом води. Зміни у фазовому стані розчинника зареєстровані

Рис. 7. Залежність осмотичного тиску від вологості по горизонталях: а – 0–25 см; б – 25–50 см; в – 50–80 см; г – 80–200 см; 1 – еталонний розріз; 2 – розріз на лесоподібних суглинках

значно раніше, ніж в еталонному середовищі, при значеннях 15 % від ПВ порівняно з 8 % для еталонної системи. У засоленому нижньому горизонті 80–200 см відмінності стають значнішими і складають близько 100 %, в області вологості – понад 40 % від ПВ. Зміни фізичних властивостей розчинника настають при значеннях 35 % від ПВ.

Моделльний розріз на насипці з червоно-бурих глин. У верхньому горизонті проявляється тенденція хлоридно-содового засолення, але в значеннях 0,07 %, що нижче за значення граничної величини слабого рівня засолення, приблизно 0,10–0,15 %. У горизонтах 25–50 і 50–80 см реєструється тенденція содового засолення, але в значеннях також нижче відповідних величин слабого рівня засолення – 0,10–0,15 %. Горизонт 80–200 см характеризується слабким рівнем хлоридно-сульфатного засолення (0,11 %). Порівняння осмотичного тиску, сформованого у відповідних горизонтах цієї модельної системи, дає можливість зробити висновок: такі значення перевершують аналогічні величини в ґрунті еталонного розрізу на глибині 0–25 см – на 30–40 %; 25–50 см – 10–15 %; 50–80 см – 5–10 %; 80–200 см – 20–40 %. Ця обставина, безумовно, відбивається на водному балансі вегетуючих рослин, оскільки рослинам на червоно-бурих глинах доводиться долати додаткову різницю осмотичного тиску.

Моделльний розріз на насипці сіро-зелених глин. Горизонт 0–25 см відзначається слабким рівнем сульфатно-хлоридного засолення (0,16 %); у другому і третьому горизонтах – середній рівень, а в горизонті 80–200 см надто сильний рівень сульфатного засолення ($>0,5$). Порівняння осмотичного тиску у відповідних горизонтах еталонного розрізу і розрізу на сіро-зелених глинах свідчить про те, що для горизонту 0–25 см перевищення осмосу в сіро-зелених глинах змінюється від 70 до 130 %; для горизонту 25–50 см – від 70 до 180 %; для горизонту 50–80 см від 100 до 310 %; для нижнього горизонту 80–200 см – від 100 до 390 %. Отже, зробимо висновок: вегетація рослинних організмів літоземів на основі сіро-зелених глин вельми ускладнена, що вимагає підбору асортименту з ксерофітних видів.

Моделльний розріз на педоземі. Тенденція содово-хлоридного засолення, яке нижче за слабкий рівень засолення, характеризує горизонт 0–25 см. Така сама ситуація простежується і в горизонті 25–50 см. У третьому горизонті відзначається сульфатно-содове засолення слабого рівня (0,1 %). Сульфатне засолення середнього рівня (0,25 %) у четвертому горизонті. Осмотичний тиск верхнього горизонту в насипних чорноземах вище на 20–35 %, ніж на еталонній системі. Другий горизонт характеризується практичним збігом порівнюваних кривих аж до 25 % від ПВ. Відмінності виражені для нижчого вмісту вологи і пов'язані з трансформацією самого фазового стану води в розчині.

У горизонті 50–80 см трансформації відбуваються вже при 30 % від ПВ. Сама величина осмотичного тиску зростає на 70–100 % порівняно з показником еталонної системи. У нижньому горизонті ці відмінності набувають ще більше вираженого характеру і значення осмотичного тиску зростають на 120–150 %.

Зробимо висновок: навіть з використанням чорноземних ґрунтів, аналогічних верхнім, найбільш родючим, горизонтам еталонної системи, при формуванні штучного педозему відбуваються істотні зміни в ґрунтовому розчині. Простим механічним відсіпанням чорнозему не вдається відтворити систему, сформовану природою.

Моделльний розріз на педоземі з піщаним прошарком. Ця модельна система відрізняється від попередньої насипним шаром чорнозему 50 см, який наносили на прошарки піску. У верхніх горизонтах помітна тенденція до содового засолення, значення якого не перевищують нижньої межі (0,07 %) нижче 0,1 %. Глибше, в підстилаючих глинах, засолення набуває хлоридно-содового характеру і досягає значень середнього рівня засолення (0,15–0,30 %).

У верхньому горизонті 0–25 см осмотичний тиск вище на 40–75 %, ніж в еталонній системі. Другий горизонт характеризується майже повним збігом порівнюваних кривих, що є повторенням ситуації в такому горизонті попереднього розрізу педозему. Відмінності також виражені в трансформації фазо-

вого стану води за вологості менше 25 % від ПВ. У нижніх горизонтах 50–80 і 80–200 см порівняльна характеристика показує схожу ситуацію з нижніми горизонтами педозему: якісні зміни стану води в розчині починаються з 30 % від ПВ, осмотичний тиск зростає на 30–50 %. Це дещо нижче, ніж в попередньому розрізі педозему. По отриманих результатах

зробимо висновок: у кількісному і якісному відношенні дані педоземи схожі між собою, незважаючи на те, що в останньому випадку підстиляючим горизонтом були глини. Отже, визначальним чинником у формуванні інтегрального хімічного потенціалу ґрунтових розчинів є порушеність ґрунтового покриву.

Висновки

Отримані результати порівняльного аналізу модельних розрізів з еталонним профілем дають можливість зробити деякі узагальнення.

Двовалентні іони SO_4^{2-} , Ca^{2+} і Mg^{2+} чинять надміру значний вплив на формування осмотичного тиску ґрунтового розчину в бік його зниження. При цьому валентність заряджених іонів підноситься до 2-го ступеня і далі до ступеня 3/2. Ця обставина робить надто чутливим значення сумарного потенціалу Гіббса, а разом з ним і осмотичного тиску, навіть до незначних коливань вмісту двовалентних іонів у розчині.

Саме цей чинник і визначає двовалент-

ні іони SO_4^{2-} , Ca^{2+} , Mg^{2+} як нетоксичні, а гіпсування – як спосіб зниження токсичного для рослин впливу надлишку натрію, хлору, HCO_3^- і в деяких випадках калію. У цілому, безумовно, існує певний інтервал оптимальних концентрацій цих іонів і вологості ґрунту.

Нарешті, досконале знання складу і характеристик ґрунтового розчину дозволяє впливати на родючість ґрунту чи ґрунтосумішей в умовах сільськогосподарського виробництва, надавати науково обґрунтовані рекомендації щодо покращення якісної характеристики ґрунтів, розробляти заходи зі захисту їх та складних техноecosystem.

Бібліографія

1. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / Вернадский В.И. – М., 1989. – 568 с.
2. Орлов Д.С. Химия почв / Орлов Д.С. – М. : Изд-во МГУ, 1985. – 376 с.
3. Орлов Д.С. Химия почв / Орлов Д.С., Седебанико Л.К., Суханова Н.И. – М. : Высшая школа, 2005. – 558 с.
4. Ландау Л.Д. Статистическая физика / Л.Д. Ландау, Е.М. Лифшиц. – М. : Физматлит, 2002. – 615 с. – (Серия “Теоритическая физика”. – Т.V).
5. Почвоведение / Под ред. И.С.Кауричева. – [Изд. 2-е, перераб. и доп.]. – М. : Колос, 1975. – 496 с.

Рецензент – доктор сільськогосподарських наук, професор **О.П. Якупін**